

A. KAFKASYALI*

KAZAKİSTAN KARAPAPAKLARI:

Dünün Ahıska-Ahılkelek, Bugünün Kazakistan Terekeme/Karapapakları

Түркияның Кавказ елдеріне шығатын негізгі жолдарының бірі болған Ахалкалак қаласының жергілікті тұрғындары Терекеме Карапapakтар патшалық Ресейдің қылышымен, одан бертін келе Кеңес одағы үкіметінің бұйрығымен 1813 жылдан 1944 жылға дейінгі уақыт аралығында әртүрлі қанды майдандар мен Сібірдегі қуғын-сүргінге айдалған. Алғалымдар, діндарлар және ел қаймағы болған зиялы қауым өкілдері оққа тізіліп, онсызда санаулы саны бар халықты одан әрі кеміткені болған. Екінші жағынан сол аймаққа Түркиядан, Ресейден келген христиан армяндарды, грузиндерды және т.б. ұлттарды көшіре отырып, осылайша Түркияның Кавказ елдеріне ашылған «есігін» жабуға тырысқан. Екінші Дүниежүзілік соғысының қанды майданын көзге ілмеген Мәскеу 1944 жылдың 4-ші қараша күні небәрі 2 сағат ішінде Ахыска өкілдерінің барлығын, соның ішінде Терекеме Карапapakтарды Орта Азияға қуғындаған. Уақыт өте Терекеме Карапapakтар Қазақстанның түрлі ұлт өкілдерінен құралған мекендеріне қоныстандырылған. Қазіргі кезде Қазақстанда 65 мыңға жуық Терекеме Карапapak өкілдері өмір сүруде.

Кілт сөздер: Терекеме, Карапapakтар, Ахыска, Қазақстандық Карапapakтар

Древние жители «города» Ахалкалака, открывшего Кавказ для Турции - Терекеме Карапapakхи, с 1918 по 1944 год отправлялись царской Россией и Советским правительством на различные фронты и в Сибирь, просветители, ученые и религиозные деятели этого народа расстреливались, значительно сокращая и без того немногочисленное население. С другой стороны в этот регион свозились христиане армянской, грузинской и т.д. национальностей из Турции и России, таким образом запирая «двери» Кавказа для Турции. Не обращая внимания на происходящую Вторую Мировую войну, 14 ноября 1944 года Советское правительство согнало всех представителей Ахыска, в том числе и Терекеме Карапapakхов, и отправило их в ссылку в Среднюю Азию. Со временем Терекеме Карапapakхи расселились по разным регионам Казахстана. В настоящий момент в Казахстане насчитывается 65 тыс. Терекеме Карапapakхов.

Ключевые слова: Терекеме, Карапapakхи, Ахыска, Казахские Карапapakхи

Ø Giriş

Türkistan'ın Kafkasya üzerinden Türkiye'ye açılan en önemli kapılarından biri olan Ahıska, Ahılkelek bölgesi, Sakaların, Hunların vatan yaptığı en kadim Türk coğrafyalarından biridir. Bu bölge, stratejik ve jeopolitik önemi ile birlikte çok büyük yer üstü ve yer altı zenginliklerine sahiptir. Bu özelliklerinden dolayı Bizanslılardan İranlılara, Araplardan Ruslara kadar pek çok millet ona sahip olmak için büyük mücadele vermiştir. 1068'de Sultan Alpaslan'ın eliyle Selçuklu Devleti'ne dahil olan Borçalı Ahılkelek bölgesi, yüzyıllarca Kafkasya'nın tarihini paylaşmıştır. 1267'de Moğolların istilasını savdıktan sonra Atabeylerin merkezî yurdu olmuştur. İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerine bağlı kalmıştır (1268-1578). 1578'de Osmanlı yönetimine katılmıştır. Defalarca Safevî, Osmanlı, Afşar, Kaçar gibi Türk devlet ve hanedanları arasında el değiştirmiştir. Son iki yüz yıl içerisinde sık sık Rus, Gürcü ve Ermenilerin işgaline uğramıştır. 1813-1944 yıllarında ise tarihinin en felaketli yıllarını yaşamıştır. Komünist

* Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Fakültesi Öğretim Üyesi, Türkistan - Kazakistan. akafkasyali@hotmail.com

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahılkelek...

Moskova Yönetimi, halkın taşınır, taşınmaz bütün mal varlığını elinden alıp kendilerini Orta Asya'ya sürgün etmiştir.

1944 yılında sürgün edilen Ahıska ve Ahılkelek Karapapaklarının tamamı Kazakistan sınırları dahilindeki yerleşim yerlerine yerleştirilir. Sürgün sırasında ve yerleştirdikleri muhitlerde binlercesi hayatını kaybeder. Geride kalanlar ise bin bir zorluğa katlanarak hayatlarını devam ettirirler. 2012 yılı itibariyle Kazakistan'da 65 bin civarında Terekeme/Karapapak bulunmaktadır¹.

Kazakistan Karapapakları, yüzyıllar öncesinden Kazak, Borçalı bölgesinden beraberlerinde getirdikleri ve Ahıska, Ahılkelek muhitinde yaşatıp geliştirdikleri dil, edebiyat ve kültür değerlerini bu defa buradan Kazakistan götürürler. Ahıska ve Ahılkelek'ten götördükleri dil ve edebiyatları ile maddî ve manevî kültür değerlerini koruyup, canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar. Dil, edebiyat, müzik ve oyunlarının özgün kalmasında büyük rolü olan âşıklık geleneği, Hasta Hasan ve Âşık Şenlik'in takipçileri Âşık Oruç, Âşık Mevlit, Âşık Göygöz, Âşık Seyfet, Âşık Sedir, Âşık Piloş, Âşık Mahmut gibi üstat âşıklar tarafından devam ettirilmektedir.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları siyasî ve sosyal arenada haklarını arama konusunda daha etkili olmak ve birliktelik oluşturmak için aynı talihi paylaşıp, kader birliği yaptıkları diğer Ahıska Türkleri ile birlikte "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir.

Bu çalışma, Ahıska, Ahılkelek Terekeme/Karapapakları² hakkında daha fazla bilgi edinmek, unutulmaya yüz tutan olayları aydınlatmak, bilinmezleri azaltmak için Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Kazakistan'da alan araştırması ve görüşme yöntemiyle hazırlanmıştır.

1. Dünün Ahıska- Ahılkelek Terekeme / Karapapakları

Geçmişte bölgenin iki önemli merkezî kenti olmuştur. Bunlardan büyüğü, tarihî kaynaklarda Més{ét/A{alsı{/Ahıska diye geçen ve bölgeye adını veren Ahıska şehridir. Ahıska, Kura Nehri'nin kıyısında Türkiye sınırına 15 km. uzaklıktadır. İkincisi ise tarihî kaynaklarda, Cava{et/Cava{/Ahılkelek adları ile anılan Ahılkelek'tir. Ahılkelek de aynı nehrin kıyısında olup Türkiye sınırına 32 km. uzaklıktadır. Ahıska ve köyleri tarih boyunca Türklerle yerleşik olmuştur.

¹ 15 Nisan-15 Mayıs 2012, Çimkent/Türkistan, Cemiyet Başkanı Dosmuhan Arzumanoğlu, Tarihçi Allahverdi Piriyeve, Âşık Şair Kâmal Garaev anlatımı, özel arşivimiz.

² Karapapaklar, siyah kuzu derisinden papak/kalpak giydikleri için bu ad ile anılmışlardır. "Karakalpak", "Karapapak" veya "Karabörklü" isimleri aynı anlama gelmektedir [1, 330]. Karapapakların bir kısmına "Terekeme" de denilmektedir. Terekeme kelimesi yapı olarak "Türkmen" sözünün Arapça çoğul şekli olan "Terâkime"nin halk ağzıyla söyleniş biçimidir. "Türkmen" kelimesi ise "Türk/iman" sözlerinin birleşmesinden meydana gelmiştir Müslüman Türk, inanan Türk demektir [25, 79]. Türkler, Müslüman olmaya başlayınca, Müslüman olan Türkleri, Müslüman olmayanlardan ayırt etmek için "Müslüman Türk" anlamına gelen "Türkman/Türkmen" sözü kullanılmıştır [2, 74]. Terekeme sözünün terim anlamı ise, genellikle göçebe hâlinde kara çadırlarda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan Borçalı/Kazak/Ahılkelek Karapapak köylülerine verilen addır. "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti"nde Terekeme sözü, "kış aylarını aranda/kışlakta, yaz aylarını yaylakta geçiren ve göçeri hayvancılık yapanlara verilen ad" şeklinde tarif edilmektedir [3].

İkinci merkez olan Ahılkelek ve köylerinde ise vaktiyle iki nesil Karapapak Türkünün yaşadığı bilinmektedir. Biri Emirhasan/İmirhesen Karapapakları/Terekemeleri, diğeri ise sadece Karapapaklar diye anılan Türkler³. Emirhesenli veya İmirhesenli denilen Terekeme/Karapapaklar, Türk Hakanlarından Şah İsmail, 16. yüzyılın başlarında Ahıska'yı fethettikten sonra, şehrin ilk kurucusu olan Hüsrev Anuşşirvan gibi burayı yaylak yapmıştır [5, II/162 vd.]. Şah İsmail'in bu bölgeye itibar etmesi ile kısa sürede, bazı Terekeme (göçeri) Karapapaklar, buraya yerleşmişlerdir. İkinci nesil Karapapaklar ise Rus kaynaklarına göre 18. asrın sonunda ve 19. asrın başlarında Borçalı, Kazak ve Şemşeddin bölgelerinden gelip buraya yerleşmişlerdir.

1812 yılında Çar Rusyası ile Kaçar Türkleri yönetimindeki İran arasında yapılan savaşta Şehzade Abbas Mirza ağır yenilgiye uğrayıp Gülistan Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalınca (1813) Gence ve Karabağ dahil Kafkasya'nın tamamı Rusların eline geçer [6, 401].

Abbas Mirza, I. Aleksandr'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgasından faydalanarak Rusları Güney Kafkasya'dan atma düşüncesiyle 1826 yılında Rusya'ya harp ilan eder. Abbas Mirza, Karapapakları da yardıma çağırır. Yermolov'un komutasındaki Rus ordusu yenilmek üzere iken imdadına güçlü bir ordu ile Paskeviç ulaşır. Abbas Mirza, Paskeviç'in büyük ve taze güçleri karşısında tutunamaz. Ruslar, Revan ve Naheivan Hanlıklarını da alarak Tebriz'e kadar ilerler. Şah Kaçar, Ruslarla Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalır [7, 323]. Bu antlaşmanın 15. maddesine göre Ruslar, İran coğrafyasında yaşayan Ermenileri toplu hâlde getirip Kafkasya'ya yerleştirecektir [8, 253].

Paskeviç, Kars'ı ele geçirdikten sonra (15.07.1828), Ahılkelek üzerine yürür. Ahılkelek Kalesi'ni 1.000 kişilik Terekeme/Karapapak gönüllü milis kuvveti savunmaktadır. Paskeviç'in teslim olun çağrısına "Biz Revanlı veya Karşlı değiliz. Bin kişiyiz, kalemizin surlarında öleceğiz, teslim olmayacağız." diye cevap verirler. Paskeviç, iki top ve 25.000 kişilik takviye kuvveti de aldıktan sonra yaklaşık 30 bin kişilik bir ordu ile Ahılkelek Kalesi'ne saldırır [9, 723]. Harp

³ Rus Harp Tarihçisi Nikolay Uşakov, 1836'da Sen Petersburg'da "1828-1829 Tarihlerinde Türkiye'nin Asya Bölgelerinde Askeri Harekât ve Savaşlar Tarihi" eserinde, Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları hakkında pek çok bilgi verir. Karapapakların sınırda yerleşik olduklarını, yarı göçebe hâlinde yaşadıklarını, akın, baskın ve soygun yaptıklarını, onların, ataklık, dayılık, efelik, binicilik ile ün yaptıklarını, hafif süvari birlikleri şeklinde, gerilla savaşlarında çok yetenekli ve başarılı olduklarını, ancak aynı başarıyı nizamî ordu içinde gösteremediklerini yazar. Uşakov, 1. kitabın 61. sayfasında verdiği bu bilgileri yeterli görmez ve dipnotta verdiği ilave bilgilerle destekler. Ahıska Paşalığı'nda iki tayfa Karapapak bulunduğunu, bunlardan birinin çok önceleri Kazak, Şemşeddin, Borçalı bölgesinden buraya geldiğini ve Emirhasan/İmirhesen Karapapakları veya Terekemeleri diye anıldıklarını, diğlerinin ise sadece Karapapaklar diye anıldığını ve bunların da aynı bölgeden 18. asrın sonu ve 19. asrın başlarında gelip yerleştiklerini, bunların önceleri göçeri olduklarını, fakat zamanla yerleşik hayata geçtiklerini, Türk idaresinde olunca hiç vergi vermediklerini, lâkin Paşalığa az bir vergi ödedikleri yazar [4, I/61].

A.Kafkasyalı. Kazakistan karapapakları: Dünün Ahıska-Ahılkelek...

tarihçisi Uşakov, bin kişilik bu Karapapak gönüllüsünün verdiği mücadeleyi hayret ve hayranlıkla anlatır: “Kalenin reisi, Ferhat Paşa mertçe helâk oldu. Akhilkelek’in cesur müdafileri örnek kahramanlık destanı yazdılar. Kendilerini gönüllü olarak ölüme adayan bu bir avuç insan, haklı olarak herkesi hayrette bıraktılar. Ölümlerini tamamı beyaz gömleli idiler. Bu, Müslüman adetine göre en yüksek inanç işaretidir.” [4, I/262]. Fedailerin tamamı şehit olur. Ahılkelek Kalesi Rusların eline geçer (24 Haziran 1828).

Paskeviç komutasındaki Rus ordusu 10 Ağustos’ta Ahıska Kalesi’ni kuşatır. Ahıskalılar da teslim olmazlar. Ahıska Kalesi’nin komutanı “Ay’ı gök yüzünden indiremediğiniz gibi Ahıska Camisi’nin üzerindeki hilâli de indiremeyeceksiniz” diyerek teslim olmaz. Hepsisi şehit olur. Ne hazindir ki Paskeviç’in ilk saldırı için görevlendirdiği alay Müslüman Şirvan alayıdır [9, 12/723]. Baltanın sapı Müslümandır! Ahıska da 15.08.1828’de Rusların eline geçer (10, 113).

Ruslar bütün Ahıska bölgesini ele geçirdince, onlara karşı savaşan bazı Karapapak tayfaları burada duramaz olur. Kars ve Erzurum’a sığınır. Bu Karapapak/Terekeme tayfalarından bir kısmı Çıldır’ın Kenarbel, Göldalı (Urta), Terekeme Çayı (Goçgüden), Yıldırımtepe (Rabat), Köğas, Meredis kentlerine yerleşir. Bu Terekeme/Karapapaklar 1828-1829 Türk-Rus Savaşında Osmanlı Devleti lehine çok büyük işler yaparlar. Paskeviç’in orduları Türkiye’ye saldırıya hazırlanırken onun geçeceği Arpaçayı sahilindeki geçit, Şerif Ağa’nın liderliğinde onlar tarafından tutulur [10, 109].

Osmanlı Devleti’nin Yeniçeri Ocağını kapatmasını ve donanmasının Navarin’de yakılmasını fırsat bilen Ruslar doğudan ve batıdan çok büyük güçlerle saldırır. Osmanlı Devleti, bağımsızlığına ve varlığına ölümcül darbe vuran “Edirne Antlaşması”nı imzalamak zorunda kalır (14 Eylül 1829), [11, 12/715; 12, 58]. Bu antlaşmanın 13. maddesine göre Ruslar, bu defa Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenileri toplu hâlde Kafkasya’ya götüreceklerdir [8, 253].

Edirne Antlaşması ile Tuna boylarından Batum’a kadar Karadeniz’in kuzeyi ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek⁴ Ruslara bırakılır. Rusya, Kafkasya’yı ele geçirmekle kalmaz, Kafkasya Türklüğü ile Türkiye Türklüğü arasına çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere Hristiyan halklardan oluşan bir tampon bölge oluşturmaya başlar. Kars’tan götürülen 70.220 Ermeni ile Erzurum’dan göçürülen 36.440 ve Ardahan’dan göçürülen 335 Ermeni’nin bir kısmını Ahılkelek⁵ ve Ahıska’ya yerleştirir [8, 265]. Bu olaylarla ilgili 20 ciltlik eser yazan

⁴ 1887 istatistiklerine göre Ahıska bölgesinde, nüfusunun tamamı Terekeme Karapapak olan köylerden bazıları şunlardır: Ablaç, Artaç, Azmana, Baralet, Batçana, Boğdanovka, Bölük ¼osbiye, Büyük ¼ançalı, Büyük Arakal, Buzmaret, Çivtlik, Dangal, Davniya, Dırgına, Erince, Gandza, Garata, Garzamet, Göyye, Gulalis, Ğurbanoğlu, ¼avet (Müellifinin ulu dedesi Mehemed ile ulu ninesi Çeşi Nine ve kızları Gülperi Nine Kaçakaça ¼avet’den Kars’ın merkez Mağarıcık köyüne gelmiştir. Müellif, Gülperi Nine’nin torunur.), ¼ızabavra, ¼umris, Karsep, Kikiç ¼ançalı, Kikiç Arakal, Karsep, Kilda, Koteliya, Lebis, Modaka, Murakvel, Murcaçet, Niyal, Okam, Oracalar, Oskoriya, Sağamoy, Tok, Van, Varevan ... [10, 61-62].

⁵ Türkiye’den götürülen ve 1830 yılında Ahılkelek merkezi ile köylerine yerleştirilen Ermeniler, yerleştirildikleri köylerin sakinlerine karşı düşmanca tavır içine girerler. Misafir geldikleri hâlde ev sahiplerini kovmaya kalkışır. Rus yöneticilerinin göz yumması ile Ermenilerin saldırganlığı daha da artar. Neticede Terekeme/Karapapakların bir kısmı 1831 yılında Rusların idaresinde olan “Niyal Düzü”ne göçürülür. Bu bölgede bulunan Lebis, Van, Garzamet, Kiondra, Daşlıgışla, Elence köylerine yerleştirilirler. İmirhesenli tayfasından olan bu Terekeme/Karapapaklar burada “Lebis Cemiyeti”ni meydana getirirler. Bu göçenler arasında ünlü Aşık Hasta Hasan da vardır. O da Ermenilerin saldırganlığı yüzünden kendi köyü Dırgına’dan Lebis’e köçer [13, 24].

İ. Şopen'in verdiği bilgilere göre Türkiye'den götürülen Yezidî Kürtlerden 67 aile de bu bölgeye yerleştirilmiştir. 20 bin Ermeni de Rusya içlerinden getirilmiştir. Gürcü ilim adamlarından Şota ve Otar Tedvadze kardeşlerin arşiv belgelerine dayanarak verdikleri bilgilere göre 1800 yılında Gürcistan'da Ermeni sayısı 47 bin, Ahıska, Ahılkelek'te 37 bin iken 1832 yılında bu sayı Gürcistan'da 84 bine, diğerinde ise 65 bine yükselmiştir [14, 13]. Ruslar, yeri geldiğinde bu Ermenileri, Müslüman Türklerin aleyhine bir vasıta gibi kullanacaktır [8, 442].

1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yardım eden Ahılkelek ve Ahıska Türklerinden bir kısmı savaş sonrasında Rus katliamından kurtulmak için Erzurum'a sığınır. 1918'e gelindiğinde Mondros Mütarekesi üzerine Ahıska ve Ahılkelek sancakları, merkezi Kars olan "Millî Şûra Hükümeti"ne katılırlar. Haziran 1918'de imzalanan Trabzon Antlaşması ile Gürcistan bu iki sancağı resmen Türkiye'ye bırakır. Ancak 13 Nisan 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgal edip, Millî Şûra Hükümeti'ni dağıtması ile Gürcüler, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal eder. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile de bu iki sancak Gürcistan'ın başkenti Tiflis vilayetine bağlanır [15, 526].

Ahılkelek ve Ahıska Türkleri komünist rejimin şiddetli zulmüne maruz kalır. 1924'te Lenin'in ölüp yerine Gürcü asıllı Stalin'in geçmesi ile zulmün şiddeti daha da artar. 1927 yılına gelindiğinde bu iki şehrin arazisi ve köyleri, Stalin yönetimindeki Moskova tarafından Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka (Hocabey) diye beş şehircik hâlinde yapılandırılır.

1935 yılından itibaren önce Ahılkelek ve Ahıska'nın liderler insanları tutuklanıp hapsedilir. Arkasından yiğit, gözü pek, cesur, nüfuzlu, itibarlı insanları toplanıp Sibiry'a, çalışma kamplarına gönderilir. Moskova yönetimi bununla da yetinmez; diğer Türk topluluklarında yaptığı gibi halkın gözü, kulağı, beyni olan aydınları, âlimleri, din adamlarını, sanatkârları hiçbir sebep göstermeksizin halkın gözleri önünde kurşuna dizdirir.

Defalarca işgal ve istilâya uğrayan Ahılkelek ve Ahıska Türkleri en vahim günlerini 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşar. 1941 yılında daha savaş başlamadan eli silah tutan bütün Türkler askere alınır. Kayıtlara göre Ahılkelek ve Ahıska Türklerinden 47 binden fazla kişi cepheye gönderilir. Onlardan çok azı yaralı ve sakat olarak sağ kalır. Onlar cephede Sovyetler Birliği namına savaşırken geride kalan 14 yaşından 70 yaşına kadar çocuk, ihtiyar, kadın, kız, kolhozlarda, demiryolu inşaatlarında çalıştırılır. Borjomi demiryolu onların emeği ile hayata geçirilir. Ne hazindir ki bu demiryolu ile Tiflis'e gezmeye gideceklerini hayâl eden Ahılkelek, Ahıska Türkleri bu demiryolunun ilk yolcuları olarak sürgüne gönderileceklerdir.

Seher saat yéddide işe gédirdik,
Aşşam saat onda işden gelirdik.
Yorğunluğ bilmirdik, sévinir gülürdük,
Arş'a cebhede vetene şidmet édirdik.
İşleyenler on beş, on altı yaşında,

İftiyarlar dururdu onların başında.

Bıstro! Bıstro! Déyir naçalnik maşında⁶,

Telesdik gatar minmeye Borjom başında [16, 35].

Demiryolu yapımı biter bitmez bütün bölge insanı, savaşın sisli havasından faydalanarak yok edilmek istenir. Herhâlde bu katliamı saklamanın mümkün olamayacağı ve bir gün hesabının sorulacağı düşünülerek sürgün edilmelerine karar verilir. Savaş bütün şiddetiyle devam ederken, yıllardır cephede olan gençler köylerine, evlerine dönmeden Moskova yönetimi, 31 Temmuz 1944 günü toplanıp, Gürcistan'ın Türkiye sınırındaki Ahıska- Ahılkelek Türklerinin tamamının Orta Asya'ya sürgün edilmelerine karar verir [2, 110]. 14 Kasım 1944 gecesi iki saat içerisinde Ahılkelek, Ahıska merkez ve köylerinde yaşayan bütün Türkler vagonlara doldurulup, kendi yaptıkları demiryolu ile Orta Asya'ya sürgün edilir.

Moskova'dan gönderilen emirde Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde sakin bulunan Türklerin tamamı sürgün edilecektir [2, 123]. Bu beş kentin toplam nüfusu 119.820'dir. Stalin'in imzasını taşıyan emirde, sadece Türklerin sürgün edilmesi istenmektedir. Sonradan getirilip bu bölgeye yerleştirilen Gürcü ve Ermenilere dokunulmayacaktır. Ahılkelek ve Ahıska Türklerinin 86 bin olan toplam nüfusunun 40 bini Kazakistan'a, 30 bini Özbekistan'a ve 16 bini de Kırgızistan'a sürgün edilecektir [2, 111]. Arşiv kayıtlarına göre sürgün sonrası dağılım, Özbekistan 53.163; Kazakistan 28.598; Kırgızistan 10.546 olmak üzere toplam 92.307'dir. Sürgün boyunca açlıktan, soğuktan ölenlerin sayısı ise 14.895'tir [17, 22]. Sürgün edilen Ahıska Türklerinden yaklaşık 10-15 bin kadarı Terekeme/Karapapak Türküdür. Aspinza ve ona bağlı Ağara, Alanza, Ardaş, Bezirşana, Buzmaret, Damala, Daşlışılaş, Donet, Gavét, Goyundere, Karzemel, Marğıstan, Ota, Peneket, Tezeköy, Üsküre, Van ve Yukarı Varnet adlı 18; Ahılkelek kentinin Azmana, Dabaniya, Damkal, Garta, Göğaşen, ¾avét, Kersef, Miraşşan, Murakval, Yeniye adlı 10 ve Bagdanovka kentinin Hoğam, Sağamoy adlı köylerinin tamamı Terekeme / Karapapak Türkleri ile meskûndü⁷.

Sürgün edilen bu Türkler, siyasî ve sosyal arenada güç birliği yapıp haklarını elde etmek için Kafkasya'nın tarihî ve kültürel merkezlerinden olan Ahıska şehrinin adından yola çıkarak "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir. Bu durum tabii ki maksada uygun bir yaklaşımdır. Ancak mevzu Karapapak Türkleri olduğu için bahsi geçen Türkler içerisindeki Karapapak/Terekeme Türklerinin tespitini yapıp değerlendirmek durumundayız.

Sürgün hazırlıkları Moskova'nın plânladığı şekilde 14 Kasım akşamına kadar büyük bir gizlilik içinde yapılır. 20 bin silahlı asker, 900 yük kamyonu ve onlarca vagonluk 57 yük treni hazırlanır. Gece saat 24.00 sularında köyler kuşatılır. Her aileden birer kişi alınarak toplantı yapılır. Burada onlara halka iletilecek mesajlar

⁶ Arabada oturan şef, Çabuk! Çabuk! diye ikaz ediyor.

⁷ 15.04.2012, Çimkent/Kazakistan, Allahverdi Piriyeve, Kamal Garayev ve Dosmuhan İbrahimov anlatımı, özel arşivimiz.

öğretilir. Bu temsilciler vasıtasıyla bütün halk aldatılır. Güya askerî tatbikat ve manevra yapılacaktır. Bundan zarar görmemeleri için geçici olarak bölgeden uzaklaştırılacaklardır. 15 Kasım günü sabahın ilk saatlerinde kamyonlar evlerin önüne yanaştırılır ve çocuk, yaşlı, kadın, kız demeden gelişi güzel kamyonlara doldurulup Borjom tren istasyonunda hazır bekleyen yük trenlerine aktarılır. Hadisenin tanıkları olayı şöyle anlatır:

“14 Kasım 1944 gecesi her evden bir kişiyi toplantıya çağırdılar. Sabaha kadar onları orada tuttular. Sabah saat 06.00’da haber verdiler ki bu bölgede manevra yapılacak. Size zararı dokunabilir. Onun için üç haftalığına geçici olarak başka yere göçürüleceksiniz. Manevra bittikten sonra evinize barkınıza dönecek, malınıza eşyanıza sahip olacaksınız. Şimdilik, yorgan, yatak, kalın elbise ve biraz da erzak alın, bir koyun da kesip götürebilirsiniz, dediler. Halkı böyle yalanlarla aldattılar. Aynı saatte hiç seslerini bile duymadığımız kamyonların sesi etrafı sardı. Sanki köye düşman askerî dolmuştu. Üç dört aileyi bir kamyonu gelişi güzel doldurdular. Duyduk ki Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek, Bogdanovka (Hocabey) kentlerinde yaşayan Türklerin tamamını oradan sürgün etmişler. Böylece 220 köyden 126 binden çok ahali sürgün edildi. İki saatte beş şehirden Türkler boşaltıldı.” [16, 37 vd.].

2. Bugünün Kazakistan Terekeme/Karapapakları

Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka merkezlerinde ve köylerinde yaşayan bütün Türk ahali kış mevsiminin başladığı günlerde Orta Asya’ya doğru yola çıkarılır. 57 trenle Ahıska’dan başlayan ve Kasım-Aralık aylarının soğuk günlerinde 35 gün süren yolculuk, Borjom, Tiflis, Rustavi, Gence, Bakü, $\frac{3}{4}$ açmaz, Derbent, Mahaçkala, Heşterhan, Saratov, Ural, Aktöbe, Aral, Gızılorda, Türkistan, Arıs, Çimkent, Tülkübas, Taraz, Merke, Çu, Almatı, Taldıkorğan, Bişkek, Sariağaç, Taşkent, Semerkant, Andican, Namangan, Buhara, Yangiyol, Fergana, Çizak, Sırderya, Oş ve Çamalgan güzergâni takip eder. Binlercesi yollarda açlıktan ve soğuktan ölür. Sağ kalanlar Kazakistan’ın Ural, Aktöbe’den, Kırgızistan Taşkent’te, Özbekistan Buhara, Fergana’ya kadar onlarca yerleşim yerine dağıtılırlar. Terekeme/Karapapaklarının tamamı, Kazakistan’ın - Kentav, Türkistan, Çimkent’ten başlayarak Almatı’ya kadar olan- muhtelif il, ilçe ve köylerine yerleştirilir.

Ahıska ve Ahılkelek Türklerinden boşalan il, ilçe ve köylere çevre yerleşim yerlerinden getirilen Rus, Ermeni, Gürcü ve Acarlar [18, 144]. ile Birinci Dünya Savaşı ve tehcir sırasında Suriye, Yunanistan, Livan (Arnavutluk), Bulgaristan, Romanya gibi ülkelere giden Ermeniler getirilip yerleştirilir [8, 442].

Stalin, tarihin hiçbir döneminde Gürcülere karşı hasmane hareket içinde bulunmayan Ahıska ve Ahılkelek Türklerini sürgün ederek hem Türklere hem de Gürcülere büyük yanlış yapmıştır. Ahıska ve Ahılkelek Türklerinin yerine getirip yerleştirdiği Ermeniler, bugün Gürcistan için büyük tehdit ve tehlike arz etmektedir. Ermenilerin Ahılkelek’te kurduğu “Sava{” örgütü, bu kadim Türk yurdunu, Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka şehir ve köylerini, Gürcistan’dan ayırarak Ermenistan’a katmak için açıktan açığa hem ülke içinde

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahılkelek...

hem de uluslar arası platformlarda çalışmaktadırlar. Muradyan'ın lideri olduğu "Krunk" terör örgütü, kadim Türk abidelerini tahrif etmekle kalmamış, Gürcülere ait abidelerin, kiliselerin kitabelerini de kazıyıp Ermeni dilinde yazmıştır [18, 150]. Bahsi geçen örgüt bugün bölgeye Gürcüleri bile sokmamaktadır.

Ruslar adına Faşist Almanlara karşı savaşan ve göğüslerine takılan kahramanlık madalyaları ile Ahıska'ya, Ahılkelek'e dönen askerler ailelerini, eşlerini, çocuklarını, nişanlılarını değil, karşılarında Faşist Ermenileri bulurlar. Terekeme/Karapapak Türklerinden Daşdemir Ehmedov Yusufoglu ve Hetem Orucoğlu gibi bazı askerler ne zorluklarla ve aylardan sonra Kazakistan'ın Şimkent şehrinin Kızıloktyabr kasabesindeki ailelerine kavuşurlar [2, 151]. Niceleri ise geride bıraktıklarına ulaşamazlar.

Alan araştırması ile yapılan tespitlere göre bugün, Kazakistan'ın şu yerleşim yerlerinde Ahıska-Ahılkelek Terekeme/Karapapakları yaşamaktadır: Sürgün güzergâhına göre, Batıdan doğuya, Kentav'da 300; Türkistan'da 15, Çimkent'te (Telman, Kubişev, Lenin, Karl Marks, Bozarık, Kayıtbas, Komünizm, Kirov) 30 bin, Sayram'da 1.500, Ordabas (Temirland, Badam) 2 bin, Sarağaç'ta 6 bin, Tülkübas'ta 6 bin, Lenger'de 10 bin, Almatı ve Dalgır'da 6 bin olmak üzere, 2012 yılı itibarıyla Kazakistan'da yaklaşık olarak 65 bin civarında Ahıska-Ahılkelek Karapapak/Terekeme Türkü bulunmaktadır⁸.

Kazakistan Terekeme/Karapapakları, başta ana dilleri olmak üzere, bütün örf, âdet ve geleneklerini canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar. Onlarca âşık/ozanları, şairleri, yazarları, müzik grupları, toyları dernekleri vardır. Gayet seviyeli örgütlü vaziyettedirler. Ancak daha önce de işaret edildiği gibi, siyasî ve sosyal arenada güçlü, etkili olmak için tamamı "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Türkiye'nin Kafkasya'ya, aynı zamanda Türkistan'a açılan kapısı olan Ardahan'ın Posof ve Hanak ilçeleri ile sınır olan Ahıska ile yine Ardahan'ın Çıldır ilçesi ile sınır olan Ahılkelek şehirleri 120 civarındaki köyleri ile birlikte kadim zamanlardan beri Türk yerleşim yerleri idi. Moskova hükümetleri, Türkiye'nin Kafkasya'ya açılan en önemli yolu olan bu kapıyı kapatmak için önce İran ve Osmanlı coğrafyasından getirdikleri yüz binlerce Ermeni ve başka Hıristiyan halkları bu bölgeye yerleştirip, Türkleri azınlık durumuna düşürmeye çalışırlar. Sonra binlerce Ahıska ve Ahılkelek Türkünü 1813-27 Rus İran; 1828 Osmanlı-Rus; 1853-55; 1877-78 Osmanlı Rus; 1. Dünya savaşlarında ve nihayet 47 bin genci 2. Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından cepheye sürülür. Bunların ekseriyeti geri dönemez. Bütün bu savaşlarda Hıristiyan unsurlar korunur. Bir kısmına kayıp vermeyecekleri geri hizmetlerde görev verilir. 1935-37 yıllarında Stalin'in emri ile toplumun önderleri, aydınları, din adamları, ilim adamları halkın gözü önünde kurşuna dizilir. 14 yaşlarındaki çocuklar dahil, kadın, kız, ihtiyar genç herkes kolhozlarda ve demiryolu inşaatlarında çalıştırılır. Ahıska ve Ahılkelek Türklerinin varlığına tahammül edemeyen Stalin, bütün bu

⁸ 15.04.2012, Çimkent/Kazakistan, Allahverdi Piriyeve, Kamal Garayev ve Dosmuhann İbrahimov anlatımı, özel arşivimiz.

yapılanları yeterli görmez ve İkinci Dünya Savaşı bütün şiddetiyle devam ederken ve harp malulleri cepheden dönmeden 14 Kasım 1944 gecesi Ahıska ve Ahılkelek'in birer parçası olan Adıgün, Aspinza ve Bogdanovka şehirlerinin sahibi Türkleri, Orta Asya'ya sürgün ettirir. Onlardan boşalan il, ilçe ve köylere çevre yerleşim yerlerinden getirilen Rus, Ermeni, Gürcü ve Acarlar ile Birinci Dünya Savaşı ve tehcir sırasında Suriye, Yunanistan, Arnavutluk (Livan), Bulgaristan, Romanya gibi ülkelere giden Ermeniler getirilip yerleştirilir.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları, diğer Ahıska Türkleri ile birlikte çocuklarını, kardeşlerini, eşlerini, anne ve babalarını cephede, sürgünde ve yerleştirildikleri yerlerde kaybederler. Geride kalanlar ise bin bir zorluğa katlanarak hayatlarını devam ettirmektedirler.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapaklarının tamamı Kazakistan sınırları dahilindeki yerleşim yerlerine yerleştirilmiştir. 2012 yılı itibariyle Kazakistan'da 65 bin civarında Terekeme/Karapapak bulunmaktadır.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları siyasi ve sosyal arenada haklarını arama konusunda daha etkili olmak ve birliktelik oluşturmak için aynı talihi paylaşıp, kader birliği yaptıkları diğer Ahıska Türkleri ile birlikte "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir. Bütün Ahıska Türkleri ile birlikte Karapapaklar da vatanlarına dönecekleri, Türksüz kalan Ahıska ve Ahılkelek'i şenlendirecekleri günü beklemektedirler.

Kazakistan Karapapakları, Ahıska ve Ahılkelek'ten götördükleri dil ve edebiyatları ile maddî ve manevî kültür değerlerini koruyup, canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar.

KAYNAKÇA

1. BALA, Mirza, "Karapapak", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, 1977, İstanbul.
2. KASANOV, Ziyaeddin - HASANOV, Sedir - KURBANOV, Hetem, Ahıska Türkleri, O Cümleden Terekemelir Tarihi ve Örf-Âdetleri, "Kitap" Baspası, 2007, Şimkent.
3. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Elm Neşriyyeti, 1987, Bakı.
4. UŞAKOV, Nikolay İvanoviç, 1828-1829 Tarihlerinde Türkiye'nin Asya Bölgelerinde Askerî Harekât ve Savaşlar Tarihi, Kısmî Tercüme: M. S. Kafkasyalı, Eduard Prats - K^o Yayınevi, C. 1-2, 1836, Sankt Petersburg.
5. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Hazırlayanlar: Z. Kurşun, - S. A. Kahraman - Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 2006, İstanbul.
6. ÜSTÜN, İsmail Safa, İran, DİA, C. 22, 2000, İstanbul.
7. KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'e Kadar, Türk Tarih Kurumu Yay., 1987, Ankara.
8. MAHMUDOV, Yakub - MUSTAFAZÂDE, T. - MEMMEDOV, S. vd., İrevan Hanlığı, Millî Elimler Akademisi Yay., 2010, Bakı.
9. AYKUN, İbrahim, Paskeviç ve Şark Seraskerliği ile İlişkileri, Türkler 12, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara.
10. VALEHOĞLU, Fahri, Garapapağlar ve Onların XIX Esr Herb Tarihi Seda Neşriyyati, 2005, Bakı.

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahilkelek...

11. BITİS, Alexander, 1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması, çev.: Nasuh Uslu, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara.
12. KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., 1990, Ankara.
13. HACIYEV, Valeh, Folklorumuzun Üfûğleri (Azerbaycan-Gürcü Folklor Elâğeleri Tiri{inden), Yazıcı Neşriyatı, 1991, Bakı.
14. TEDVADZE, Şota ve Otar, XIX Əsrin Birinci Yarısında Ermənilərin Kvemo Kartli Və Samtsxe Bölgələrinə Kütləvi Şəkildə Köçürülmələri, Tercüme eden: Mirze Mehemedoğlu, Garapapaglar Dergisi, S. 13, 2008, Tiflis.
15. BOSTAN, İdris, Ahıska, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 1, 1988, İstanbul.
16. PİRİYEVA, Allahverdi - PİRİYEVA, Sevil, Türksüz Kalan Ahıskam, Vektor Neşrlər Evi, 2007, Bakı.
17. TÜRKİ, İbrahim - PİRİYEVA, Sevil (2009), Ahıska Türklerinin Tarihi, İslam ve Aile Durumu Ansitlopedisi, "Kitap" Baspası, 2009, Şimkent.
18. PİRİYEVA, Sevil - PİRİYEV, Allahverdi, Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska, Tuna Yay., 2003, Bakı.
19. KAFKASYALI, Ali, Kafkaslar'dan Gelen Ezan Sesleri, Eser Ofset, 1991, Erzurum.
20. KAFKASYALI, Ali, İran Türkleri, Bilgeoğuz Yayınları, 2010, İstanbul.
21. HALHALI, Ali, "Azerbaycan'ın Sulduz Vilâyetinde (Nağadey Şehristanında) Meskûnlaşan Borçahılar (Karapapaklar)", Nevidi Azerbaycan gazetesi, 11 Behmen 1382, Urmiye.
22. KAHRAMANPUR, Yusuf, Ferheng-e Âme-ye El Garapapa€, Yaz Neşriyyatı, 1385, Urmiye.
23. VELİLİ-BAHARLI, M. Hasan, "Azerbaycan", 1921, Bakı.
24. YEGANE, İsa, İl Garapapa{, Şems Neşriyyatı, 1369, Urmiye.
25. TÜRKMENBAŞI, Saparmurat, Ruhnâme, 2001, Aşgabat.

REZUME

A. KAFKASYALI (Turkistan) KAZAKHSTAN: KARAPAPAKS

Ahıska Turks in the old days are Terekeme/Karapapaks of today in Kazakhstan

Terekeme/Karapapaks are local livers in the city of Ahilkelek, one of the main gateways of Turkey to Caucasus. Terekeme/Karapapaks were sent to battlefield, repressed to Siberia between 1813-1944 years by Tsarist Russia and Soviet Union. Tsarists tried to rule the population and decreas them as far as possible by fusillading intellegentsia, scientists and faithfulls. From other hand, they tried to close this gateway of Turkey to Caucasus by settling christians as Armenians, Georgians from Iran, Turkey and Russia to these territories. Moscow gave order to repress Ahıska Turks, i.e. Ahilkelek Terekeme/Karapapaks to the Central Asia during two hours of 14th November, 1944 using the hazy advantage of the World War II. All of Terekeme/Karapapaks were settled to the territories of Kazakhstan where lived different nations. Now about 65 thousands of Terekeme/Karapapak Turks are living in Kazakhstan.

Key words: Terekeme's, Karapapaks, Ahıska Turks, Karapapaks in Kazakhstan.